

MEDEA KÉT ELSŐ BESZÉDE IASONHOZ VALERIUS FLACCUS *ARGONAUTICÁJÁBAN*

NAGYILLÉS JÁNOS

Medea és Iason első találkozásakor Valerius Flaccus Medeának meglepően kevés, összesen csupán három, majd újabb négy sornyi beszéd lehetőségét biztosítja – e beszédek, rövidségük ellenére is igen tanulságosak Valerius Flaccus költői technikáját tekintve: a szereplők nyilatkozataikon keresztül való jellemzése és lehetséges irodalmi mintáik szempontjából. A két beszéd ilyen szempontból fontos elemeit javarészt előfordulásuk sorrendjében tárjuk fel: szinte mindegyik más szempontból színezi egyrészt a valeriusi Medea-alakról, másrészt magáról a költőről alkotott képünket. Ha sikerül e célt beteljesítenünk, annál örvedetesebb, mivel a történet e fázisának recepciója itthon és világszerte sokkal kevésbé gazdag, mint a Iasonon közös gyermekeik megölésével bosszút álló Medeáé.¹

Az intertextuális vonatkozások elemzésének preambulumaiként felidézzük Ferenczi Attila óvatosságra intő sorait, mert a magunk részéről megalapozottnak gondoljuk, és tartjuk is magunkat hozzájuk. Az irodalmi idézeteknek, mondja Ferenczi, sokféle formája van: egy a véletlen egyezéstől a szándékos átvételig terjedő skálán kell elhelyeznünk őket. A probléma mindössze az, hogy hová. Szerencsés helyzetben a hasonlóságokat a szövegkörnyezet alátámasztja, ellenkező esetben marad a találgatás: mit akart mondani ezzel a szerző, ha egyáltalán akart vele mondani bármit.² Mint Ferenczi teljes joggal hangsúlyozza, a szerző szándékának kitalálásánál sokkal fontosabb az olvasóközpon-tú olvasat: mit idézhetett fel, ha történetesen eszébe jutott az olvasotthoz hasonló hely, az olvasó tudatában a hasonlóság, aki nem BTL-adatbázissal böngészte végig szókapcsolatról szókapcsolatra, sőt szóról szóra a szöveget.

Most következő olvasataim az imént idézettek jegyében hangsúlyozottan saját olvasatok, kifejezetten csak olyan eseteket írok le, amelyeknél a hasonlóság feltételezését többé-kevésbé megerősítették egyéb körülmények, közben természetesen nem megfélekedve arról sem, hogy a lehetséges és az ókorban még elérhető előképeknek milyen nagy részétől fosztott meg bennünket a sors. Fejtegetéseim során bizonytalanul azonosítható helyekre is kitérek. A két vizsgált szöveg Medea két első nyilatkozata (beszédnek túlzás lenne nevezni őket) Valerius Flaccus *Argonauticájá*-nak 5. könyvében.

---

¹ A tanulmány az MTA-SZTE Antikvitás és reneszánsz: források és recepció Kutatócsoport (TK2016–126) támogatásával készült. Utóbbihoz lásd például DARAB 2010 37–49.

² FERENCZI 2003, 198–199.

Medea első nyilatkozata mindössze három soros³. A közvetlen szöveggörnyezetével együtt így hangzik:

ut procul extremi gelidis a fluminis undis 350
prima viros tacito vidit procedere passu,
substitit ac maesto nutricem adfata timore est:
„*quae manus haec, certo ceu me petat agmine, mater,*
advenit haud armis, haud umquam cognita cultu?
***quaere fugam, precor, et tutos circumspice saltus.*”** 355
audit virginei custos grandaeva pudoris
Henioche, cultus primi cui creditus aevi,
tum trepidam dictis firmans hortatur alumnam.

A szöveg fordítása:

Elsőként ő látta meg, hogy a távolba vesző folyó jeges hullámai felől férfiak tartanak feléjük hangtalan léptekkel. Megállt, s baljós félelemmel szólt dajkájához: „Miféle csapat közeledik ott, anyám, mintha egyenest nekem tartana, sem a fegyverzetük, sem a viseletük nem ismerős. Kérlek, keress menedéket, s láss valami biztonságos bozót után.” Meghallgatja szüzi tisztességének éltes őre, Henioche, akire születésekor bízták nevelését, s szavaival erősítve biztatja rettegő növendékét.

Medea háromsoros megszólalásának Wijsman részkommentárja mindössze négy megjegyzést szentel.⁴ Lemaire szintén nem azonosítja a most következő párhuzamokat.⁵ Jelentéktelen apróságnak tűnhet, de Medea két első szava kizárólag Vergilius *Aeneis*-ében fordul elő ebben a konstellációban, ráadásul a hexameterben az ittenivel megegyező helyen: *Pandite nunc Helicon, deae cantusque movete, | quae manus interea Tuscis comitetur ab oris | Aenean armetque rates pelagoque vehatur.*⁶

Az azonosság kizárólagos jellege lehetővé teszi a feltételezést, hogy Medea szavai a vergiliusi szöveggörnyezet emelkedettségét idézik fel. Az *Aeneis* egyik szövegközi invokációjáról van szó, a Múzsák ünnepélyes megszólítása egy tartalmilag hangúlyos elbeszélés kezdetén: ez az Aeneast támogatók hajóinak katalógusa. Ha az olvasóban felmerül a párhuzam, azt gondolhatja, hogy ha valahol, itt, Medea és Iason első találkozásánál elkelve egy külön invokáció – és volt is, jó száz sorral följebb,⁷ de Mnemosyné leányainak megszólítására ezúttal nem kerül újra sor. Pedig az emlékezetre itt is hamarosan szükség lesz, mert a két nő csakugyan menekülőre fogná,

³ Val. Flacc. Arg. 5, 353–355.

⁴ WIJSMAN 1996, 178–179. Ahol nem hivatkozom rá, a magyarázott kötéshez, kifejezéshez nem nyújt támpontot Wijsman kommentárja.

⁵ LEMAIRE 1824, 354–355.

⁶ Verg. Aen. 10, 163–165.

⁷ Val. Flacc. Arg. 5, 217–221.

ha Henioche, aki még ismerte Phrixust és Görögföldről magával hozott öltözködési szokásait, nem ismeri fel a közeledő idegenekben a néhai Phrixus honfitársait. Eddig a tartalmi interpretáció, amit ezúttal jelentéktelennek tűnő nyelvi jeggyel színez a költő. A *quae manus haec* réműlettől összereszt, ige nélküli kérdőmondatában a *manus* és a *haec* szavak ebben a sorrendben való kapcsolása valeriusi stíluselem, s nála is csak itt és az eposz elején fordul elő.⁸

Medea második tagmondata szintén Vergiliust idézi: elképzelhető, micsoda rettegés⁹ szállja meg a királylányt, amikor látja, hogy az idegenek mint holmi Laocoont és gyermekeit megfojtó vergiliusi tengeri kígyók, „nyílegyenest”¹⁰ felé tartanak: *illi agmine certo / Laocoonta petunt*.¹¹ Neptunus papjához hasonlóan ő sem tudja a felé közeledők célját, az olvasó tudatában viszont a vergiliusi fordulat a királylány végzetének közeledését vetíti előre prolepsziszt gyanánt.¹²

Nem szívét melengetőbb a következő sor újfent prolepsziszt sejtető belső, műimmanens idézete sem: Cyzicus szólítja így első találkozásukkor az argonauták emathiai csapatát, már ott is előrevetítve saját végzetét, amit a 3. énekben majd a fel nem ismerés okoz: *o terris nunc primum cognita nostris / Emathiae manus et fama mihi maior imago*.¹³

Ha az eddigi idézeteket biztosnak tekintettük, mert a kizárólagosság vagy a szövegkörnyezet alátámasztani látszott őket, a következő kötés előzményeit aligha vehetjük annak, mégis megéri megemlíteni az értelmezői bizonytalanság példajaként. Medea kétségbeesve noszogatja dajkáját: *quaere fugam, precor – kérlek, keress menedéket*. A *fugam quaerere* kötés ritka, de nem állja ki a mégoly bizonytalan azonosíthatóság próbáját sem: Horatius egyik episztolájában ezt olvassuk: *quaere fugam morbi* – a magyar fordításban: *Rajta, keress gyógyszert*¹⁴: különösebb jelentőséget nem tudunk a hasonlóságnak tulajdonítani, és ezen az előfordulás azonos verstani helyzete sem változtat. A kifejezés másik előfordulása Seneca természettudományos vizsgálódásaiban olvasható: *cur ergo aliquis ad hoc stupet, quod aes unius statuae, ne solidum quidem sed concavum ac tenue, diruptum, est, cum fortasse in illud se spiritus quaerens fugam incluserit?*¹⁵ – *Hát miért éppen azon ámul el valaki, hogy*

⁸ Val. Flacc. *Arg.* 1, 338 *non levioere Pholum manus haec compescuit auro*. Mint oly sokszor, Statius kapva kap e mégoly apró nyelvi megoldáson is: *Stat. Theb.* 10, 110 *manus haec fusos a tempore laevo...*

⁹ WIJSMAN 1996, 179. Az igazán érdekes az, hogy a város ostroma idején a nők a városon kívül járnak. Ez a körülmény egy fegyverszünetre utal.

¹⁰ Lakatos István *Aeneis*-fordításának kifejezése: VERGILIUS 1984, 138, 2, 214.

¹¹ Verg. *Aen.* 2, 212sq. Vö. LANGEN 1898, 371.

¹² Vö. WIJSMAN 1996 ad loc. Wijsman szintén azonosítja a „baljóslatú szövegkörnyezetet”, a proleptikus értelmezés lehetőségéről nem beszél.

¹³ Val. Flacc. *Arg.* 2, 639–640. A *cognita* jelzőhöz kapcsolódó *cultu* szintén egyedülálló valeriusi kötés: Ausonius *Ephemeris*ének első sorában fordul majd újra elő. Valerius Flaccus Cyzicus-történetének érzékeny elemzését adja FERENCZI 2003, 79–87.

¹⁴ Hor. *epist.* 1, 6, 29. Magyar fordítása Bede Annától: HORATIUS 1961, *Az episztolák első könyve*, VI, 29.

¹⁵ Sen. *nat. quaest.* 6, 30, 4.

szétrepedt egy bronzszobor – ráadásul nem is tömör bronz, hanem üreges és vékony –, mert talán éppen oda zárta be magát a menekülés útját kereső pneuma?¹⁶ Seneca Thyestesének hasonló helyén, Thyestes beszédében sem segít, hogy nem természetrajzi témáról szól: *Voluntur intus viscera et clusum nefas / sine exitu luctatur et quaerit fugam.*¹⁷ – Gyomrom forog, s bűnöm belémrekesztve küzd | kiúttalan, s szabadba szökni rést keres.¹⁸

Medea második nyilatkozatának nyelvi megformálásában az eddigiekhez képest bővül az eszközarzenál: Valerius Flaccus mozgósítja a római prózastílust. De lássuk mindenekelőtt a tárgyalt helyet:

*Dixit et opperiens trepidam stetit. illa parumper
virgineo cunctata metu sic orsa vicissim:
„quem petis Aeeten genitor meus ipsaque iuxta
moenia, si bivios possis discernere calles.
hac adeo duce ferte gradus! ingentia namque
castra alios aditus atque impius obsidet hostis.”* 395
*dixerat haec patrium <que> viam detorquet ad amnem
sacraque terrificae supplex movet inrita Nocti.*¹⁹

A szöveg fordítása:

Így szólt és állt várva a nyugtalan lány szavát. Ő meg kissé habozva szűzies megilletődöttségében így kezdte válaszát: „Akit keresel, Aeetes, az én apám, s ezek itt az ő falai, ha ki tudod venni a kétfelé ágazó ösvényt. E nő vezetésével menjetek! Az oda vezető másik utat kegyetlen ellenség tartja megszállva hatalmas táborával.” Így szólt, s azzal már fordul is atyja folyama felé, s áldozatot mutat be imádkozva a retentő Éjnek – mindhiába.

Az első sorban semmi sem látszik irodalmi visszhangnak²⁰ – legalábbis a rendelkezésünkre álló szöveganyag ismeretében. Figyelmünk akár el is siklana az *ipsa* névmással hangsúlyozott *moenia* főnéven, ez azonban ebben a kapcsolatban kifejezetten prózai, sőt nagyjából történetírói fordulat.²¹ Ennek segítségével kelti Valerius a

¹⁶ SENECA 2004, 6, 30, 4, KOPECZKY Rita fordítása.

¹⁷ Sen. Thy. 1041–2.

¹⁸ SENECA 2006, 1041–1042. Kárpáty Csilla fordítása.

¹⁹ Val. Flacc. Arg. 5, 391–398.

²⁰ WIJSMAN 1996, 195. Ide vonatkozó kommentárja nem említi továbbgondolható párhuzamokat. LEMAIRE 1924 sem sorolja fel a most azonosítandóakat.

²¹ Liv. 3, 66 5 **ad moenia ipsa** Romae; 8, 16, 6 **moenia ipsa** oppugnare est adgressus; 22, 3, 7 **obsistente nullo ad ipsa Romana moenia** ire oppugnanda; 23, 18, 5 **castris ante ipsa moenia** oppositis; 26, 13, 11 **postremo ad moenia ipsa** et ad portas accessit; 26, 45, 2

literátus olvasóban azt a benyomást, hogy Medea rövid helyzetelemzése történetíróhoz foghatóan tárgyias, a lány maga pedig, aki így nyilatkozik, mentes az érzelmek-től. Korábban szintén csak prózai szövegben azonosítható a *moenia* kapcsolata a *iuxta* előjárószóval.²² Ugyanitt érdemes előreugorva megemlékezni arról, hogy a 396. sor *aditus obsidet* valamint *obsidet hostis* kifejezése szintén töröl metszett prózai, azon belül főképp történetírói kötés²³ – e négy kifejezetten prózai elem Medea rövidke négy sorában együtt talán erősebben bizonyítja, hogy tudatos stílusformálásra van szó: Valerius Flaccus Medeája – legalábbis részben – a történetírók nyelvén szólal meg, s ez jellemzését szolgálja.

A 394. sor *bivios calles* kifejezése a látszat ellenére szokatlan. A *bivium* többnyire főnévi formában használatos.²⁴ Melléknévi (*bivius* 3) használatai közül mindössze kettő áll rendelkezésünkre: az egyik Vergiliusnál, a másik Valerius Flaccusnál található. Vergilius melléknévként egyetlenegyszer, Turnus Camillához intézett vezéri beszédében²⁵ használja: *furta paro belli convexo in tramite silvae, | ut bivias armato*

---

neque viri nec tela nec quicquam aliud aequae quam **moenia ipsa** sese defendebant; 28, 4, 5 extremis finibus Carthaginensium **circa ipsa moenia** Vticae praedae actae sunt; 31, 45, 14 cum superato promunturio **ad ipsa moenia** urbis circumagere classem vellent; 34, 56, 10 usque **ad ipsa coloniae moenia** et Padi ripas; 37, 18, 12 in campos **sub ipsa Elaeae moenia** descendit; 38, 3, 11 **praeter ipsa moenia** fluere; Cic. *in Calp. Pis.* 52 etiam **moenia ipsa** viderentur et tecta urbis ac templa laetari; *pro Mil.* 90 si modo haec templa atque **ipsa moenia** stare eo vivo tamdiu et consulatum eius expectare potuissent; Curt. Ruf. 4, 3, 12 tris omnino **ante ipsa moenia** opposuerunt; 8, 10, 7 castris **ante ipsa moenia** in silvestri loco positis. Statius ebben is követi Valerius Flaccust: Stat. *Theb.* 4, 356sq. **ipsa** vetusto | **moenia** lapsa situ magna aequae Amphionis arces.

²² Val. Max. 5, 4, 1 frequenter enim fuis exercitibus nostris uictoriarum suarum gradibus aditum **iuxta moenia** urbis Volsco militi struxit – Valerius Flaccus megoldását szintén átveszi Statius: Stat. *Theb.* 12, 253 **moenia sunt iuxta**; modo nox magis ipsa tacebat. A *iuxta* előjáró itt adverbiumként, *esse*-alakkal kiegészítve értendő: WIJSMAN 1996, 195.

²³ *aditus obsidet*: Liv. 34, 1, 5 omnes vias urbis **aditusque** in forum **obsidebant**; Cic. *Phil.* 2, 89 cum **omnes aditus** armati **obsiderent**; Curt. Ruf. 7, 11, 9 Petra, quam videtis, unum **aditum** habet, **quem** barbari **obsident**; 8, 6, 3 Per hos pelices introducebantur alio **aditu**, quam **quem** armati **obsidebant**; *obsidet hostis*: Liv. 3, 26, 5 tanta trepidatio fuit, quanta si urbem, non castra **hostes obsiderent**; 3, 68, 3 **urbs obsidetur**; 40, 27, 10 nunc quantus pudor esset edocens **ab** Liguribus, latronibus verius quam **hostibus iustis**, Romanum exercitum **obsideri**; 40, 27, 13 Ligustinus **hostis** uallum Romanum subit, **obsidet** ultro et oppugnat; Cic. *off.* 2, 16, 56 qui **ab hoste** obsidentur.

²⁴ Verg. *Aen.* 9, 238 **in bivio** portae; Ov. *rem.* 486 ut tuus **in bivio** distineatur amor; Liv. 38, 45, 8 **ad bivias** consisteres; Hyg. *fab.* 7, 3 dolor eam **in ipso bivio** coegit partum edere; 7, 4 **in bivio** eum edidit; Varr. *ling. Lat.* 10, 3 similiter in verborum declinationibus est **bivium**; *r. rust.* 1, 18, 7 **bivium** nobis enim ad culturam dedit natura, experientiam et imitationem. A *bivios* olvasat helyett a *vivost* fogadja el WIJSMAN 1996 195. Ezt az olvasatot az *Aeneis*-párhuzam is támogathatja.

²⁵ Verg. *Aen.* 11, 508–519.

obsidam milite fauces.²⁶ A kötések nem egyeznek, de hasonlóság áll fenn a szövegkörnyezetben, amit önmagában persze a hasonló közlési szándék is okozhat. Turnus a „szétváló szoros”-t²⁷ akarja megszállni csapatával, Medea *bivios calles, kétfelé ágazó ösvény* felé mutat. Ha Valerius olvasójának fülébe csengett a Vergilius-hely, Aeneas és Turnus háborúját idézhette fel benne, s az sem kerülhette el a figyelmét, hogy Medea félreérthetetlenül Turnus szavait használta. Vergiliusnál Turnus, a vezér Camillához, Valeriusnál Medea – s az adott helyzetben, majd még elég sokáig kétségtelenül ő a vezér kettejük közül – Iasonhoz. A hasonlóság ismét proleptikus: kiemeli a fiatal lány vezető szerepét a kettejükre külön-külön, majd együtt váró viszontagságok közepette.

Minden eddiginél talányosabb és jelentéstelibb azonban a 395. sor *hac duce* ablativus absolutus mancusa. A *dux* nőnemű használata óhatatlanul Vergilius Didóját juttatja eszünkbe,²⁸ azonban jelen esetben a Ferenczi által emlegett kontextualitás másfelé fordítja a figyelmünket. A *haec dux* névmási jelzős szókapcsolatra költői szövegben összesen két előzmény kínálkozik, mindkettő Ovidiusnál. Az egyik Paris levelének Venusa, aki maga vezette a szerelme Trójából a neki ígért spártai szépasszonyhoz: *hac duce Sigeo dubias a litore feci*.²⁹ A másik a *Metamorphoses* Cadmusának adott delphoi jóslatban szereplő tehén, melynek meg kellett mutatnia a majdani Thebae helyét Agenoridesnek: *hac duce carpe vias et, qua requieverit herba, / moenia fac condas Boeotia que illa vocato*.³⁰ Iuppiter tehene elsősorban nem Thebae-ba vezet bennünket, hanem csak a helyhez, ahol Cadmus elveti a sárkányfogveteményt – s Iason Henioche vezetésével éppen oda tart, ahol majd Iasonnak is el kell vetnie a sárkányfogveteményt s meg kell küzdenie a belőle kikelő harcosokkal, ilyenformán későbbi eseményekre való proleptikus utalás. A Valeriusnál szereplő *haec dux* egyúttal Ares-Mars territóriumára vezérli Iasont és az olvasót abban a városban, ahol a Phrixust tengeren átvívó aranygyapjas kos gyapját, Iason utazásának egyetlen célját Mars ligetében őrizték. Nem hagyhatjuk ugyanakkor említés nélkül azt sem, hogy Cicero *Phaenomena*-fordításának *vezérlő csillaga* (*haec dux*), az a csillag, amely a phoeniciaiak vezetője hajóútjaik során – *hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto*,³¹ s a *Metamorphoses* Cadmusa töről metszett phoeniciai, éppoly ősi utazója a mitikus történelemnek, mint Iason, akinek kényszerű útját nővére, Europe elrablása előzte meg, s Hérodotos racionalizáló magyarázata szerint, Europe és Io mítosza az Európa és Ázsia között folyó tengeri kereskedelem korai rekvizituma, mely a két földrész ellenségeskedésévé fajul.³²

²⁶ Verg. *Aen.* 11, 515sq.

²⁷ Lakatos István fordítása: VERGILIUS 1984, 366, 10, 515sk.

²⁸ Verg. *Aen.* 1, 364 *dux femina facti*.

²⁹ Ov. *her.* 16, 21.

³⁰ Ov. *met.* 3, 12–13.

³¹ Cic. *nat. deor.* 2, 106 – CICERO 1985, 2, 106 (102): *Órá bízza magát a hajós is Phoeniciából*, Havas László fordítása.

³² Her. 1, 1–5.

Több irányba mutató hasonlóság esetén ugyanakkor nagyobb a bizonytalanság a 395. sor *ferre gradus* kifejezése kapcsán. A *ferre gradus* kötés imperfectumos formája Plautus *Mercator*ában³³ és Lucanus *Pharsaliájában* fordul elő: itt a Pompeius lefejezett holttestét megtaláló Cordusra vonatkozik.³⁴ A perfectumos előfordulások egyike az ovidiusi *Remedia*,³⁵ a másik Seneca *Troades*ének Polyxenája.³⁶ A harmadik már valamelyest a kontextuális hasonlóság irányába mutat: az Seneca *Medeájában* Creo egyik beszédében található, és csábító a feltételezés, hogy kapcsolat teremthető egy epikus Medea szavai és a római irodalom egy korban közel álló *Medea*-drámája között: *Fert gradum contra ferox | minax que nostros propius affatus petit.*

Végül a 395. sornál maradván az *ingentia castra* kötés kapcsán kiderül, hogy valeriusi lelemény, amelyet először, majd másodszor és utoljára is ebben az énekben használ.³⁷ Ha Medea két első nyilatkozata kapcsán szeretnénk megvonni a vizsgálatok egyenlegét, először is hangsúlyozni kell, hogy Valerius nyelve egyszerre innovatív (a nem említett kötések és kifejezések előzmény nélküliek az ismert irodalmi anyagban), a maga korában meglehetősen újszerűnek hatott: ez alátámasztja Quintilianus róla alkotott elismerő véleményét: *Multum in Valerio Flacco nuper amissimus*.³⁸ A kor szigorú irodalomkritikusának megbecsüléséhez talán hozzájárul az epikus stílus megújításának szándéka, amit a kizárólag az *Argonauticában* előforduló kifejezések, valamint a prózai, különösen a történetírói stílus merész alkalmazása fémjeleznek. Láttuk ugyanakkor, hogy Valerius szoros szálak fűzik a korábbi költői, különösen epikus hagyományhoz is e téren, amit nemcsak egy-egy önálló allúziója bizonyít, hanem az is, hogy olykor elődje, Apollónios Rhodios korának esztétikai elveit követve többszörös utalásaiban a tudós költő szerepében látjuk.

BIBLIOGRÁFIA

CICERO 1985

Marcus Tullius CICERO: *Az istenek természete*. Ford. HAVAS László. Budapest, Helikon Kiadó, 1985 (Prométheusz Könyvek 9).

DARAB 2010

DARAB Ágnes: Médeia útjai. L. Ulickaja: Médea és gyermekei. *Publicationes Universitatis Micolciensis, Sectio Philosophica* 15/1. 2010, 37–49.

³³ Plaut. *Merc.* 882 O Charine, contra pariter **fer gradum** et confer pedem.

³⁴ Luc. *Phars.* 8, 717–720. ille per umbras | ausus **ferre gradum** victum pietate timorem | compulit ut mediis quaesitum corpus in undis | duceret ad terram traheretque in litora Magnum.

³⁵ Ov. *rem.* 342 ad dominam celeres mane **tulisse gradus**.

³⁶ Sen. *Tro.* 1151 audax virago **non tulit** retro **gradum**.

³⁷ Val. Flacc. *Arg.* 5, 537 castris me ingentibus urget.

³⁸ Quint. *inst.* 10, 1, 90.

LANGEN 1898

P LANGEN: *C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*. Pars posterior continens libros IV–VIII. Berolini, S. Clavary & Co, 1898.

LEMAIRE 1824

N. E. LEMAIRE: *C. Valerii Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*. Volumen prius. Parisiis, 1824.

FERENCZI 2003

FERENCZI Attila: *Valerius Flaccus és az epikus hagyomány*. Budapest, Argumentum, 2003 (Apolló Könyvtár, 24).

HORATIUS 1961

Quintus Flaccus HORATIUS: Az episztolák első könyve, VI. In: *Quintus Horatius Flaccus összes versei – Quinti Horati Flacci opera omnia*. Ford. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor. Corvina Kiadó, Budapest, 1961, 502–503.

SENECA 2004

Lucius Annaeus SENECA: Természettudományos vizsgálódások. Ford. KOPECZKY Rita. In: *Seneca prózai művei II*. Budapest, Szenzár Kiadó, 2004, 668.

SENECA 2006

Lucius Annaeus SENECA: Thyestes. Fordította: KÁRPÁTY Csilla. In: *Seneca drámái*. Budapest, Szenzár Kiadó, 2006, 285–325.

VERGILIUS 1984

Publius Maro VERGILIUS: Aeneis. Ford. LAKATOS István. In: *Vergilius összes művei*. Budapest, Európa, 1984, 109–407.

WIJSMAN 1996

Henri J. W. WIJSMAN: *Valerius Flaccus Argonautica, Book V. A Commentary*. Leiden, New York, Köln, 1996 (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava).